

ИКОНОГРАФИЯТА НА ТРИПТИХА-ПОМЕНИК ОТ С. КОЮВЦИ, СЪХРАНЯВАН В НИМ

Иванка Гергова

В НИМ е изложен един триптих-поменик, чиято иконография е твърде интересна и заслужава специално внимание.¹ Триптихът произхожда от с. Коювци, Тревненско. Данни за датировката на поменика намираме на гърба на средното крило:

1. В ЛѢТО 1852 МСЦѢ ДИКЕМВРІЙ
НА ДЕНЪ ДІ СІА ИКОНА ПРИЛОЖИСА
ВО ХРАМЪ ПРЕПОДОБНАА МАТИ
ПАРАСКЕВИ ВЪ СЕЛО

КОЮВЦЫ И КОИТО СА ДАЛИ
БГЪ ДА ИМЪ ЗАПЛАТИ ВЪ
ЦРТВО НЕБЕСНОЕ

2. ПОПЪ ГЕОРГИ 1856

3. ПОДПИСАЛЪ ВАСИЛЪ НИДЕЛ-
ЧУВЪ ТЪРЧИТАТА ВО ЛЕТО
1862 МСЦѢ ФЕВР. НА ДЕНЪ 25

Очевидно триптихът е изработен през 1852 г., а на 14 декември е подарен на църквата. Данни за името

Обр. 1 Триптих-поменик от с. Коювци. НИМ

на зограф а няма, но без съмнение той е от Тревненската художествена школа, както показва стилът на живописиста.

При отворено положение в долната част на крилата има места за записване на имена, като върху централното крило в ляво се записват живите (нанесени са само имената КИРЪ, ДИМИТАРЪ, БОЮ), а вдясно – на умрелите (тук имената са повече). Поменикът не е използван дълго време, тъй като повечето колони и полета са останали празни.

В горната част на централното поле е изобразен Иисус Христос, изправен в потир, гол, със затворени очи и скръстени пред гърдите ръце, на които личат дупките от гвоздеите, с които е бил прикован на кръста. Върху лявото крило е Богородица, обърната към центъра, протегнала към Христос ръце. На другото крило в същата поза е св. Йоан Предтеча.

Преди да се занимаем с анализ на изображенията, да видим какво представляват помениците. Православната църква предвижда споменаването на имената на отделни християни в рамките на различни служби. Помен за умрелите се извършва в манастирските църкви всяка събота и в дните на Великия пост. Имената на живи и мъртви се четат и при всяка литургия.² Право на помен имат основателите на църквата, ктиторите, дарили пари, имоти или нещо за украсата и оборудването на храма.³ Списъците с имената за помен са три вида. Първият са ръкописни кодекси, озаглавени различно: “поменик”, “парусия”, “проскомидия”, “киновия”, “обща лист”.⁴ Вторият вид са изписани върху стените на църквата, обикновено в олтара, най-често

в протезисната ниша или около нея. Третият вид, на който принадлежи нашият поменик, е върху дървена основа. В служебниците се споменава, че това са диптиси, вероятно през Средновековието са преобладавали поменици с две крила. Запазените поменици на дървена основа обаче са най-често триптиси, по-рядко пентаптиси,⁵ или на една дъска. Дървените поменици са най-често украсени с различни изображения. Смисълът им се изяснява от богослужебната им употреба. Имената от дървените поменици, озаглавени най-често “проскомидия”,⁶ се четат при проскомидията на всяка литургия. Съхраняват се в протезисната ниша в олтара.

В началото на проскомидията свещеникът приготвя светите дарове в протезиса. От просфората той изважда с копие средната част, символизираща жертвения Агнец – Христос. След това налива в потира вино и вода в спомен за голготската му жертва. Втората частичка от просфората се изважда в памет на св. Богородица, като свещеникът казва: “По застъпничеството, Господи, на родилата те наша Владичица Богородица и приснодева Мария, помилуй и спаси нашите души, като благ и човеколюбец...” Третата частичка е за небесните сили, за св. Йоан Предтеча и за други светци. След молитва, отправена към тези светци, се призовава Господа да спомене всички починали в надежда за успокоение и вечен живот, споменават се ктиторите и поред живи и покойници, чиито имена се четат от поменика.⁷

Върху поменика от с. Коювци е изобразен Дейсис – молитва на Богородица и св. Йоан Предтеча към Христос за спасение на човешкия род,

илюстрираща тяхната застъпническа роля. За Дейсиса и различните му разновидности съществува голяма по обем литература, в която се предлагат различни обяснения за произхода, смисъла и литературната му основа.⁸ Без да навлизаме в тази обширна тема, ще споменем само Молебния канон на пресв. Богородица, в който се изяснява ролята на Богородица и св. Йоан Предтеча като ходатайци и застъпници: “Владычице и Мати избавителя, приими моление недостойных раб твоих, да ходатайствуеши к рождшемуся от Тебе: о, Владычице мира, буди ходатаица! Поем прилежно тебе песнь ныне, всепетой Богородице радостно, со Предтечею и всеми святыми, моли, Богородице еже ущедрити ны”.⁹

Дейсисът е една от най-адекватните теми за декорация на помениците, защото имената се четат в молитва към Господа за спасение и вечен живот, а в тази молитва се призовава и Богородица за застъпничество. Различни варианти на Дейсис са представени върху поменици от Атон,¹⁰ църквите “Св. Богородица Перивлепта” и “Св. Никола Геракомия” в Охрид,¹¹ неизвестна църква в НИМ,¹² манастира Савина в Сърбия,¹³ пентаптих от Бачковския манастир,¹⁴ Капиновския манастир.¹⁵ В тях Христос е представен като Вседържител, Велик архиерей или Цар на славата. В поменика от с. Коювци виждаме съвсем различно изображение – Христос е мъртъв и е в потир. Очевидно е директното илюстриране на проскомидийния чин – това е Христос жертва, за когото се изважда първата частичка от просфората. Той е изобразен в потир,

защото вярващите се причестяват с хляб, символизиращ Христовата плът и с вино, символ на неговата кръв. Този чин е въведен от самия Христос при Тайната вечеря, когато според евангелието от Лука “И като взе хляб и благодари, преломи и им даде, казвайки: това е Моето тяло, което за вас се дава: това правете за Мой спомен. Също взе чашата след вечеря като рече: тая чаша е новият завет с Моята кръв, която за вас се пролива” (Лука 22:19, 20).

Интересно е да се потърси откъдето тревненци са взели това изображение. Фигурата на Христос се представя по подобен начин в изображението Христос в гроба плътски, тема, илюстрираща тропар, четен от дякона в края на проскомидията и после от свещеника при Великия вход.¹⁶ В голяма част от балканските църкви от XIV в. нататък в протезисната ниша се изобразява Христос в гроба – изправен, до кръста в саркофаг, гол, със затворени очи и скръстени ръце с дупки от гвоздеите върху дланите, понякога с трънен венец на главата.¹⁷ Зад него е кръста, а от двете му страни са Богородица и любимия ученик на Христос св. Йоан Богослов. В поменика от с. Коювци вместо саркофаг има потир, а вместо св. Йоан Богослов е представен св. Йоан Предтеча. Както казахме, това е друга композиция – Дейсис, чието централно звено е комбинация от Христос в гроба и Христос жертва в потир. От XII в. насетне в абсидите на византийските храмове се появява композицията “Поклонение на жертвата” или “Архиерейска служба”, в центъра на която се изобразява Мелисмос – Христос жертва, представен

най-често като дете.¹⁸ В повечето паметници младенецът е представен легнал, върху дискос, покрит с покроец и звездича. Жертвата започва да се изобразява в потир доста рано – в църквата “Св. Фотиния” в Калони на о. Крит (края на XIII в.) в богато украсен потир с висока дръжка тялото на младенеча жертва е нарязано на части, вероятно алюзия за разделянето на просфората при проскомидията.¹⁹ Жертвата в потир става често представяна в поствизантийския период. Без да проследяваме изчерпателно всички подобни изображения, ще отбележим само тези, които са на наша територия. В абсидата на църквата на Искрекия манастир (1602 г.) в центъра на Поклонение на жертвата има потир с изправената фигура на голия до кръста Младенец, благославящ с дясната си ръка пред гърдите, а лявата е встрани.²⁰ Подобно изображение, но с Младенеца, благославящ с две ръце, виждаме в абсидата на наоса на църквата “Св. Атанасий” в Арбанаси (1667 г.) и в абсидата на католикона на Роженския манастир (1732 г.).²¹ В потир, но легнал и покрит, е Христос жертва в параклиса на църквата на Килифаревския манастир (XVII в.)²² и в абсидата на параклиса на църквата “Рождество Христово” в Арбанаси.²³ Примерите може би са били помногобройни, но в много църкви в късно време са разширявани абсидните прозорци, при което изображението на Мелисмоса е било унищожено.

Младенецът, гол, до кръста в потир, благославящ с две ръце, се резбова в центъра на лозниците на няколко наши иконостаса от XIX в.

– Пирдоп, старата църква в Копривщица, “Св. Никола” във Велико Търново, Гложенския манастир.²⁴ Изображението има ясен евхаристичен смисъл.

Иисус Христос в потир, но не Младенец, а 30-годишен, както е в нашия паметник, също се среща. В протезисната ниша на параклиса “Св. Йоан Предтеча” в църквата “Рождество Христово” в Арбанаси (1632 г.)²⁵ Христос благославя с две ръце, облечен в хитон и химатий. В дяконската ниша на католикона на Роженския манастир (1732 г.) Христос е гол до кръста, също благославящ с две ръце.²⁶ Сигниран е като Ο ΖΩΗΦΟΡΟΣ ΑΡΤΟΣ (Животносен хляб) (Йоан 6:51). През XIX в. върху завесите, поставяни зад царските двери на иконостаса, обикновено се изобразява Христос Вседържител, благославящ с две ръце, до кръста в потир, което е регламентирано и в някои ерминии.²⁷

Всички тези изображения произлизат от идеята, че Христос е едновременно жертва, и този, който приема жертвата при проскомидията.²⁸

Тревненци са познавали по-старите стенописи в Арбанаси и в Търновския край и несъмнено точно от тях са възприели различните варианти на изобразяване на Христос в потир. През 1724 г. тревненските зографи даскал Цоньо и Недьо изписват абсидата на параклиса “Св. Харалампий” в църквата “Св. Атанасий” в Арбанаси Мелисмос със същата иконография като в абсидата на наоса на същата църква (1667 г.) – младенецът гол, в потир, благославящ с две ръце. Това, че не са копирали механично,

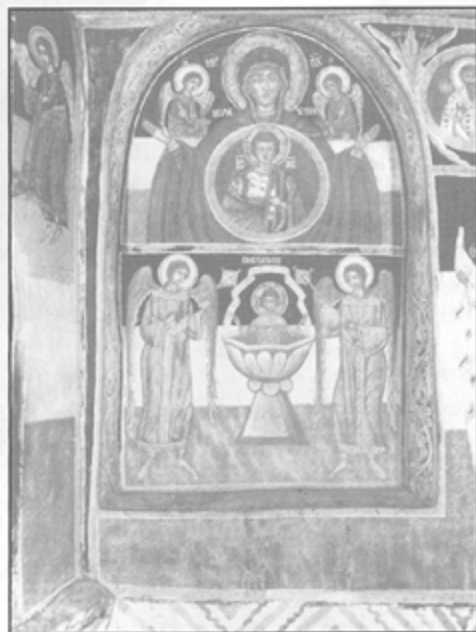
а са знаели смисъла на изображението, показва надписа, който са изписали на лента около изображението, както липсва в по-стария стенопис: “+ ΧΣ.Ο ΖΩΗΦΟΡΟΣ ΑΡΤΟΣ ΧΑΡΙΤΙ ΠΑΝΤΟ ΤΟΥ ΣΠΙΣΤΟΥΣ ΟΥ... ΤΡΦΕΙ:”.

В протезисната ниша на параклиса Цоньо и Недьо изписват Христос в гроба. 130 години по-късно неизвестният тревненски зограф, изпълнил поменика, комбинира двете изображения, като го включва в рамките на Дейсис, подходящ за поменик.

Доколкото ми е известно, само тревненци използват подобна иконография за декориране на помениците. В триптих-поменик от манастира “Св. Никола” в Арбанаси²⁹

Обр. 2 Поменик, с. Павелско, Смолянско – средата на XIX в.

Обр. 3 Стенопис от 1724 г. в абсидата на параклиса “Св. Харалампий” на арбанашката църква “Св. Атанасий”

централната част на Дейсиса представлява Иисус Христос Вседържител, благославящ с две ръце, в потир. В триптиха на църквата “Св. Марина” в Дебелец до Велико Търново³⁰ иконографията е същата, само персонажите са представени в облаци, за да се покаже, че молитвата се отправя към небесата. Същият вид има Дейсиса в поменика на една дъска в църквата “Възнесение Христово” в с. Павелско, Смолянско.³¹ Колегата Н. Клисаров любезно ми съобщи за триптих-поменик със същата иконография в църквата “Св. Георги” (строена ок. 1848 г.) в с. Косарка, Габровско.³² Без съмнение, списъкът би могъл да се увеличи, но това не е наша задача.

Най-близък паралел на изображението от поменика в НИМ е стенописът в протезисната ниша в църквата "Възнесение Христово" във Враца³³ – и там е представен Дейсис, като единствената разлика е в положението на ръцете на Богородица и св. Йоан Предтеча, скръстени пред гърдите. Над Христос има два херувима, а в небесен сегмент отгоре Бог Саваот благославя. Можем да предположим, че зографите са възпроизвели някой тревненски поменик, подобен на нашия, тъй като Дейсис, в какъвто и да е вид не е тема, използвана за декорация на протезисните ниши. Врачанският стенопис е изпълнен от тревненските зографи

Теодосий Коюв, Кръстьо Захариев и Константин Теодосиев в периода между 1847 г., когато е завършен строежа на църквата и 1850 г., когато Кръстьо Захариев умира. Следователно това изображение, инспирирано от поменик, е с няколко години по-ранно от триптиха от с. Коювци. То подсказва съществуването на директни прототипи на иконографията му, които остават за сега неизвестни.

Стилът на живописиста в триптиха от с. Коювци е близък до почерка на зографите от Захариевския род, като например Захари Цанюв (ок. 1816-1886)³⁴ или Цаню Захариев (1790-1886).³⁵

БЕЛЕЖКИ

1. Инв. №1909, размери 34/52 см.
2. Никольский, К. Пособие къ изучению устава богослужения православной церкви. Изд. 7-ое, СПб, 1907, репринт, М., 1995, с. 437-439, 506, 575, 576, 586, 587, 641, 648, 765.
3. Данни за това съдържат предисловията към ръкописните поменици. Вж.: Новаковић, С. Српски поменици XV-XVIII века, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLII, Београд, 1875, с. 3-4, 5; Петухов, Е. В. Очерки изъ литературной истории синодика, СПб, 1895, с. V, с. 95; Селищев, А. Македонские кодексы 16-18 вв. С., 1933, с. 18 и др.
4. "Поменик", "спомелник", "поменик вечный", "съборни поменик" са най-често срещаните названия. "Парусия" – ръкописен поменик от 1833 г. на Бигорския манастир с варианти "велика парусия", "велика парусия – поменик вечный", "мала парусия сиреч памятник вечный", "парусия с естъ поменик" – ръкописи от Бигорския манастир и ман. Св. Пречиста Кичевска. "Проскомидия" – т. нар. Царски поменик на ман. Зограф, с някои варианти. "Киновия, сиреч общий лист", "общи лист" – ман. Зограф. Руснаците наричат ръкописните поменици "синодик".
5. В България са запазени три пентаптиха-поменици – два в Бачковски манастир (две от крилата на единия са загубени) и един от с. Руен близо до Бачковския манастир, сега в Държавната художествена галерия в Пловдив.
6. Триптих от Кремиковския манастир, края на XVI в. Вж. Паскалева, К. Триптих с поменик от Кремиковския манастир, сб. Българска литература. Изследвания и материали, I, С., 1971, 441-456. Триптих от Погановския манастир. Вж. Билярски, И. Погановският поменик, ГСУ. Център за славяно-византийски проучвания "И. Дуйчев", т. 84-85/4/, 1990-1991, С., 1994, с. 53-77 (с цитирана по-стара

- литература). Триптих от Капиновския манастир. Вж. Миятев, К. Капиновският паметник, ГНМ, VI, 1936, 251-256. Триптиси от манастирите "Св. Никола", Слѣпче и Полошко в Македония. Вж. Гергова, И. Триптих от Полошкиот манастир Св. Ѓорѓи, Културно наследство, Скопје, 1999, бр. 24-25; Гергова, И. Триптих поменик от Слѣпченскиот манастир Продром, Сп. Старобългаристика (под печат).
7. Гошев, И. Божествената литургия на Златоуста. ГСУ, Богословски факултет, т. XX, 1942-1943, С., 1943, с. 119; Чифлянов, Б. Проскомидията. Годишник на Духовната академия, т. XVII/XLIII/ С., 1969, с. 399, 400-412.
 8. Мысливец, Й. Происхождение "Деисуса". Сб. Византия, южные славяне и древняя Русь, западная Европа. Искусство и культура, М., 1973, с. 59-63 с цит. по-стара литература. Вж. още Walter, C. Art and Ritual of the Byzantine Church, London, 1982, 181-184.
 9. Каноник. С., 1984, с. 87-88.
 10. От неизвестна църква. В Историческият музей, Москва. Вж.: Postbyzantine Painting. Icons of the 15th - 18th c., Moskva, 1995, №85.
 11. Гоце Ангеличин-Жура, Охридски поменик, в: Същият. Страници од историјата на уметноста на Охрид и Охридско (XV-XIX в.), Охрид, 1997, сл. 2, 3 на с. 180, 181.
 12. Инв. №29020. Непубликуван.
 13. Медаковић, Д. Манастир Савина. Велика црква, ризница, рукописи, Београд, 1978, сл. 42.
 14. Кисјов, С. Бачковски манастир, С., 1990, ил. на с. 180.
 15. Миятев, К. Капиновскиот поменик..., обр. 155.
 16. Dufrenne, S. Image du décor de la prothèse, Revue des Etudes Byzantines, XXVI, 1968, p. 298, 300, 304.
 17. Simić-Lazar, D. Le Christ de Pitić vivant. L'exemple de Kalenić, Zograf 20, Beograd, 1989, 81-93.
 18. Бабић, Г. Христолошке распре у XII веку и појава нових сцена у апсидалном декору византиских цркава, Зборник за ликовне уметности, 2, Нови Сад, 1966, 11-29.
 19. Byzantine and Postbyzantine Art, Athens, 1986, №49, p. 53.
 20. Каменова, Д. Стенописите на Искрециот манастир. С., 1984, схема на с. 141, ил. 18.
 21. Изображението на арбанашката црква не е публикувано. За роженското вж.: Геров, Г. Б. Пенкова, Р. Божинов. Стенописите на Роженскиот манастир. С., 1993, с. 78, схема на с. 81.
 22. Чавръков, Г. Българските манастири, изд. II, С., 1978, обр. на с. 106.
 23. Прашков, Л. Црквата "Рождество Христово" в Арбанаси. С., 1979, схема 135 на с. 154.
 24. Гергова, И. Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII-XIX в. – Проблеми на изкуството, кн. 3, 1994, с. 12.
 25. Прашков, Л. Цит. съч., схема 137 на с. 155.
 26. Геров, Г. Б. Пенкова, Р. Божинов. Цит. съч., ил. на с. 79.
 27. Василев, Ас. Ерминии. Технология и иконография. С., 1976, с. 95.
 28. Радовановић, Ј. Иконографија фресака протезиса цркве Св. Апостола у Пећи, в: Същият. Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века, Београд, 1988, с. 6.
 29. Гошев, И. Божествената литургия..., обр. 18, анотация на с. 153.
 30. За този триптих-поменик ми съобщи Н. Клисаров, за което му благодаря. Црквата е строена през 1833 г., за което има надпис върху самия поменик.

- ³¹. Непубликуван. Размери 52/33 см. Фотографията ми бе предоставена от Н. Клисаров.
- ³². Непубликуван. Размери 45/30 см.
- ³³. Гергова, И. Новооткрит тревненски стенопис. – Изкуство, кн. 3, 1993, с. 28, обр. на с. 29.
- ³⁴. Василев, Ас. Български възрожденски майстори. С., 1965, с. 76-77.
- ³⁵. Пак там, с. 71-73.

L'ICONOGRAPHIE DU TRIPTYQUE OBITUAIRE DU VILLAGE KOYOUVTSI
AU MUSÉE NATIONAL HISTORIQUE

Ivanka Guergova

Le triptyque obituaire en question est exécuté en 1852 par un peintre inconnu provenant de Tryavna. Les parties supérieures des volets ouverts sont occupées par la composition Deisis dont l'image centrale est tout à fait inhabituelle. C'est le Christ mort, les yeux fermés, les bras croisés près de sa poitrine, nus, dans un calice. Nous voyons une combinaison de deux thèmes – le Christ au tombeau et le Christ Amnos. Le premier est représenté souvent dans les niches du prothèse, le deuxième – au centre de la composition Office des évêques devant l'Amnos dans les absides centrales des certaines églises postbyzantines, dont les peintres de Tryavna connaissaient celles d'Arbanassi et des environs de Tirnovo.

Le formule de la scène Deisis du triptyque est convainable pour l'usage liturgique des obituaires. Le sens essentiel de l'image s'explique par l'idée que le Christ est le sacrifice et en même temps celui qui accepte les saintes espèces pendant la liturgie.

Le Christ en calice, mais vibrant et habillé figure sur les Deisis des autres obituaires créés par les peintres de Tryavna au cours du XIXe siècle.